

Doden tijdens een militaire missie

Een onderzoek

Het doden van militaire tegenstanders is niet iets dat in de media of in publicaties van het ministerie van Defensie vaak aan de orde komt. Er is ook relatief weinig onderzoek gedaan naar dit gevoelige thema, al lijkt er sprake van een voorzichtige kentering naar meer openheid. Dit artikel is gebaseerd op eigen onderzoek en literatuuronderzoek. Het behandelt het proces van doden en onderzoekt de vraag welke rol schuldgevoelens hebben bij het verwerkingsproces. Hoe komt een militair ertoe om te doden? Welke barrières moet hij daarvoor overwinnen? Hoe verwerkt hij deze ervaring vervolgens? En welke rol spelen morele gevoelens daarbij?

Majoor drs. M. Hulsman en drs. J.H. Mooren*

Het doden van een militaire tegenstander in direct gevecht is een ingrijpende gebeurtenis. Militairen gaan op missie met een bepaald doel. Ze kunnen zich machteloos voelen als ze daarin niet kunnen slagen. Maar er is ook een andere ervaring die veel impact heeft en die hen diep kan raken, namelijk dat ze in direct gevecht een tegenstander doden.

Inleiding

Doden is bijna altijd een ingrijpende gebeurtenis, of het nu relatieve anonieme beschietingen vanuit de lucht of tank betreft, of een man-tot-man gevecht. Verschillende auteurs, onder wie Grossman en Livingstone Smith benadrukken dat doden in direct gevecht, zoals dat voorkomt bij mariniers of infanteristen die direct

zicht hebben op de vijand en ook vaak direct de gevolgen van hun schiethandeling zien, de grootste impact heeft op een militair. Voor die ervaring is lange tijd geen aandacht geweest.

The characteristic act of men at war is not dying, it is killing. For politicians, military strategists, and many historians, war may be about the conquest of territory or the struggle to recover a sense of national honour but for the man on active service warfare is concerned with the lawful killing of other people. (...) Of course, the taking of human lives is not a necessary component of warfare. (...) But (...) human slaughter was at the heart of military strategy and practice. This fact is glossed over by most military commentators and denied by others.¹

Er is relatief weinig onderzoek gedaan naar hoe het is om een ander gedood te hebben en verder te moeten leven met dat gegeven. Iemand doden is een ingrijpende ervaring, die sporen nalaat en die verwerkt moet worden.

* Drs. Martine Hulsman is werkzaam als humanistisch geestelijk verzorger. Dit artikel is mede gebaseerd op haar afstudeerscriptie 'Guilt in the aftermath of killing in close combat, Guilt as an endorsement of one's essential goodness?', dat zij uitvoerde bij de Universiteit van Humanistiek.

Drs. Jan Hein Mooren is docent aan de Universiteit van Humanistiek. Hij is auteur van 'Geestelijke Verzorging en Psychotherapie' en 'Verbeelding en Bestaansoriëntatie'.

¹ J. Bourke, *An Intimate History of Killing: Face to Face Killing in 20th Century Warfare* (London, Granta, 1999) xiii-ix.

Looking another human being in the eye, making an independent decision to kill him, and watching as he dies due to your action combine to form one of the most basic, important, primal, and potential traumatic occurrences of war.²

Opzet artikel

Onderzoek dat licht kan werpen op de gevoelens en behoeften van de (ex-) militairen die deze ervaringen hebben opgedaan, is dan ook van belang. Dit artikel is gebaseerd op kleinschalig onderzoek door Hulsman en op aanvullende literatuur en webmateriaal. Het onderzoek van Hulsman³ betrof overwegend literatuuronderzoek, aangevuld met enkele diepte-interviews met Britse⁴ veteranen die iemand in directe gevechtscontacten gedood hebben. De casuïstieke elementen in dit artikel zijn ontleend aan deze interviews.

We richten ons op directe confrontatie tussen strijdende partijen. Het maken van burger-slachtoffers valt hier buiten. We zijn ons ervan bewust dat er ook bij politiewerk dodelijke slachtoffers kunnen vallen, maar gezien de totaal verschillende omstandigheden is het niet vanzelfsprekend dat dit onderzoek ook op hen van toepassing is. We richten ons daarom uitsluitend op militairen.

Aandacht voor dit onderwerp is belangrijk met het oog op de nazorg aan militairen en veteranen. Inzicht in de ervaringen, gevoelens en de behoeften van de (ex-)militairen die geconfronteerd zijn met ingrijpende gebeurtenissen is noodzakelijk om de juiste steun en hulp te kunnen bieden bij de verwerking van die ervaringen. We richten ons in dit verband op het proces dat leidt tot het doden van een tegenstander, op de uitwerking van die ervaring, met daarbij aandacht voor eventuele schuldgevoelens, en op de communicatie over een dergelijke ervaring.

Hierbij gaat het om het morele aspect en de morele competentie van de militair: is hij in staat een handeling of situatie en de veronderstelde gevolgen daarvan op morele gronden en overwegingen te beoordelen en overeenkomstig de uitkomst daarvan het handelen te

richten en waar nodig te begrenzen. Dit kan belangrijk zijn om de gebeurtenis te verwerken.

Na een algemene inleidende schets van het proces van doden, gaan we eerst dieper in op de voorbereiding op het doden, de psychosociale factoren die daarbij een rol spelen en de training. Daarna volgt een gedeelte over het eerste gevecht. Vervolgens schetsen we de verwerking, waarin schuld, professionaliteit en motivatie en de communicatie over het doden worden belicht. Tot slot doen we aanbevelingen over hoe de defensieorganisatie met dit gevoelige onderwerp kan omgaan.

Doden als proces

Iemand doden is een bijzondere daad. Het is een beladen gebeurtenis en voor de meeste mensen is het ondenkbaar dat ze daar ooit toe zouden komen. Onze samenleving is zodanig ingericht dat er bijzondere ontwikkelingen of omstandigheden voor nodig zijn om tot het doden van anderen te kunnen overgaan. De aanleiding daarvoor is ook slechts in enkele gevallen gelegitimeerd. De ontwikkeling van burger tot militair, dus de ontwikkeling die iemand onder meer voorbereidt op het doden van een tegenstander, is dan ook bijzonder.

Het meest uitgebreide onderzoek naar doden is gedaan door luitenant-kolonel D. A. Grossman.⁵ Deze beschrijft het proces van doden in de volgende vijf fases. Fase één betreft de voorbereiding op gevechtsacties en -contacten. De belangrijkste emotie daarbij is angst: kan ik doen waar ik zo lang voor heb getraind? Of zal ik falen en mijn kameraden teleurstellen?

De tweede fase betreft het doden zelf. Doden gaat in het heetst van een gevecht voor een

2 Grossman, D.A. *On Killing. The Psychological Cost of Learning to Kill in War and Society* (revised ed.) (New York, Hachette Book Group, 2009) 31.

3 Hulsman, M. *Guilt in the aftermath of killing: Guilt as an endorsement of one's essential goodness?* (London, 2011).

4 Het onderzoek betreft Britse militairen, omdat Hulsman tijdens het onderzoek in Londen woonde.

5 Grossman beschouwt men als de bekendste specialist op het gebied van doden. Hij is voormalig ranger en paratrooper en voormalig hoogleraar in de psychologie aan de Amerikaanse Militaire Academie, West Point.

Dave Grossman spreekt over de psychologische voorbereiding, de benodigde 'mindset' bij een gevecht

goed getrainde militair geheel automatisch, zonder bewuste gedachte.⁶ Fase drie, opluchting en voldoening, volgt hier direct op. Die gevoelens zijn begrijpelijk, omdat het lichaam tijdens het gevecht veel adrenaline aanmaakt. Een militair is na het gevecht blij dat hij het heeft overleefd en dat hij kon doen waarvoor hij is opgeleid.

Na de opluchting kan identificatie met of sympathie voor de vijand optreden, de vierde fase. In deze fase kunnen zich ook gevoelens van spijt, afkeer en fysieke reacties als misselijkheid voordoen. Deze gevoelens kunnen zeer intens zijn; zelfs zodanig dat een militair de rest van zijn leven worstelt met de verwerking ervan.

De vijfde fase ten slotte, is er één van rationalisatie en acceptatie. Sommige militairen behouden weliswaar langdurig gevoelens van spijt of schuld, maar kunnen wel tot acceptatie van hun actie komen, en zichzelf ervan overtuigen dat wat ze deden goed en noodzakelijk was. Als het proces van rationalisering echter mislukt, kan dat tot langdurige psychische klachten leiden.

Fase 1: Voorbereiding op doden

Zoals gezegd bestaat de eerste fase vooral uit voorbereiding op gevecht en doden. Na de Tweede Wereldoorlog kwam uit Amerikaans onderzoek van Marshall naar voren dat tot tachtig procent van de soldaten niet kon of wilde schieten op de tegenstanders: het merendeel van de strijders schoot in de lucht! Hoewel er ook veel kritiek is op de door Marshall gebruikte onderzoeksmethoden worden de belangrijkste conclusies in grote lijnen bevestigd door later onderzoek.

De meeste auteurs benadrukken dat het doden van een medemens moeilijk is omdat het tegen onze natuur ingaat om iemand van de eigen soort te doden. Het doden kan een sterke fysieke reactie van weerzin teweegbrengen. Er is sprake van een psychische en morele barrière, die wordt verhoogd door levensbeschouwelijke en wettelijke restricties.

In de door Hulsman uitgevoerde interviews vertelden respondenten ook dat zij in hun opvoeding, vanuit hun (soms religieuze) omgeving, hadden meegekregen dat het verkeerd is om te doden:

Going around killing people is not something that we were brought up to do. You think, you go through all your infancy, right away through school and that, and you are told it is wrong to kill people.

Toch zijn deze barrières te slechten. Deze eerste fase in het proces van doden roept de vraag op: 'Hoe komt een militair ertoe om te doden?' Dit zou kunnen worden beschouwd als een open deur: militairen worden immers aangenomen en opgeleid om te vechten. Bij sommige mensen in de samenleving bestaat overigens het beeld dat militairen op grote schaal doden. Dit is niet het geval. De meeste militairen verrichten ondersteunend werk en komen slechts zelden echt tot direct gevecht met de vijand. De drempel om te kunnen doden wordt door een moderne, goed opgeleide militair weggenomen door een combinatie van factoren, zoals sociaalpsychologische factoren en training.

⁶ Grossman, D.A. *On Killing. The Psychological Cost of Learning to Kill in War and Society* (revised ed; New York: Hachette Book Group, 2009).

- *Sociaalpsychologische processen*

Het feit dat militairen vaak in groepen opereren is een belangrijke sociaalpsychologische factor die de drempel verlaagt. In de literatuur worden als essentieel voor het verlagen van de drempel om te doden, telkens andere elementen genoemd. Voorheen leek uit onderzoek van onder andere Bourke en Baumeister dat de gewoonte van het opvolgen van bevelen een van de belangrijkste factoren in het proces van doden was. Weigeren van dienstbevel kon immers in het uiterste geval tot de doodstraf leiden.

Glover stelt daarnaast ook verdeling van werk centraal. Hierdoor wordt het gevoel van persoonlijke verantwoordelijkheid voor doden vermeden. Politici, vaak gesteund door de bevolking, nemen de beslissing om een oorlog te beginnen. Door bureaucratische processen en door de verdeling van werk voelt de individuele militair zich minder verantwoordelijk voor het doden.

Daarnaast biedt het doden in groepsverband een soort van anonimiteit: verantwoordelijkheden worden gedeeld, waardoor de eigen rol in het doden minder significant lijkt. Dit blijkt ook uit Hulsmans interviews:

I just said we were attacked, I didn't really mention shooting anybody [laughing], it was only later on, that came out, people knew I had [killed], they were next to me, they said: why don't you say nothing. I said, well, people were killed, we [stress] were shooting.

Bourke is van mening dat vooral de elementen gehoorzaamheid, wraak, depersonalisatie en competitiedrang van belang zijn. Voor Baumeister is het verlies van zelfcontrole het centrale element. Hij vindt dat gehoorzaamheid, emotionele stress, alcohol en het 'hier en nu zijn' cruciaal zijn voor dit verlies van zelfcontrole. Baumeisters onderzoek is echter gericht op doden in het algemeen, niet specifiek doden in militair gevecht. Bovendien is alcohol tegenwoordig voor de meeste troepen op uitzending verboden ('no can rule').

Volgens Livingstone Smith is het moeilijk iemand te doden met wie je je identificeert.

Hij hecht daarom groot belang aan zelfdeceptie en dehumanisering, zodat een militair zich kan distantiëren van zijn daad. Grossman meent dat training, drang tot gehoorzaamheid, groepsprocessen (hechting, bescherming, toezicht, surveillance) en emotionele en fysieke afstand tot de vijand (dehumanisering) cruciaal zijn.

- *Training*

Een belangrijke factor om tot doden te komen is training en psychische voorbereiding. Britse mariniers krijgen de opdracht voor een konijn te zorgen dat ze na enige tijd ter dood moeten brengen. Een ander voorbeeld uit Hulsmans onderzoek betreft het slechten van religieuze barrières:

Yeah, part of your training in the marines is that you go for visits to the sky-pilot, the padre, and, he tells you why it is no longer against the bible for you to kill people, basically.

Siddle omschrijft de verschillende stappen in de training om te leren doden. Deze stappen zijn: het verwerven van de motorische vaardigheden, het zien en het goed nadoen. Een militair moet hebben ervaren hoe het is om te schieten en moet er vertrouwen in krijgen dat

Het doden in groepsverband biedt een soort anonimiteit; de eigen rol lijkt minder relevant

hij dit kan. Vervolgens komt het creëren van situationeel vertrouwen en vaardigheid, in realistische stressvolle situaties. Reactietijd en het onder controle houden van stressniveau zijn belangrijk om in het moment van gevecht ook daadwerkelijk adequaat te handelen en te schieten.

Verschillende auteurs, onder wie Siddle, Grossman en Sandhurst-instructeur majoor S. Plant, benadrukken dat het essentieel is dat soldaten leren schieten op menselijke tegenstanders die een levensbedreiging vormen. Als dit element ontbreekt, kan van een soldaat niet worden

verwacht dat hij automatisch en accuraat kan schieten in zijn eerste gevechtssituatie.

*True combat firearms training is based upon teaching students to fire at a human opponent who is exhibiting a life threatening stimulus. Without this type of stimulus, trainers cannot expect their students to respond automatically and accurately in their first combat experience.*⁷

Plant benadrukt daarnaast dat een militair zich niet alleen de vraag moet stellen of hij kan schieten, maar ook of hij zou moeten schieten. Juist het maken van deze afweging en vervolgens een beslissing te nemen, moet goed worden getraind:

*Can I or can't I, and should I or shouldn't I. There is no doubt in that these situations can be extremely tense and frightening and sometimes a bit chaotic, but of course it is this sort of training that enables us to manage that, understand what it might be like and make sure we have got the capacity that we need to make these difficult decisions.*⁸

Daarnaast wijst Plant op de relevantie van morele voorbereiding. Het is juist belangrijk dat militairen zich realiseren dat ze op mensen schieten. Het gaat hier over bewustzijn van en vertrouwd zijn met de context waarin ze mogelijk zullen doden, en om de rechtvaardiging van die daad voor het eigen geweten:

What the British military tries to do is install a framework of legality and decency into their minds. Maj Sam Plant: 'Every time somebody pulls the trigger there is no harm in realising that that is another human being. That is central to the business, and by recognising that, the imperative to make a sound moral decision, even though that might be in a split second, is hugely enhanced. So for me it is about context, it is about understanding both

the political and the military imperatives, why we are there, what we've been asked to do, and once you are comfortable with that, than I sense it is possible to go forward, and I think you can do that as a completely reasonable, decent, loving, normal human being'.⁹

Fase 2 en 3: Eerste gevecht

De tweede fase is het moment van het eerste gevecht. De eerste keer dat een militair iemand doodt, verloopt voor een moderne, goed opgeleide militair globaal genomen als volgt. Een militair komt onder vuur te liggen en doet waarvoor hij is opgeleid. Hij probeert de tegenstander uit te schakelen door terug te schieten. In deze fase verandert de fysieke toestand van een militair. Er vindt een enorme toename van adrenaline plaats en de zintuiglijke waarneming verandert, zodat hij zich kan focussen op het direct gevaar.

Tijdens dit eerste gevecht blijkt het belang van training, zoals hiervoor omschreven. Volgens Grossman heeft een militair voordat hij in een echte gevechtssituatie komt, al in zo veel levensechte oefensituaties geschoten op bewegende tegenstanders dat hij op het moment van een echt vuurgevecht in fracties van een seconde de afweging maakt of het gerechtvaardigd is om te schieten en vervolgens schiet. Een veteraan in Hulsmans onderzoek zegt dat doden in het echt eigenlijk precies hetzelfde was als doden tijdens een oefening:

Exactly what you are trained for, it's the same as being on a range, shooting at a target, except for that these targets was shooting back [grinning]... When we go on exercise, where you fire blind rounds, and where you have a life enemy, it is the same.

Al direct nadat de militair de tegenstander heeft geraakt, dus al tijdens het gevecht, is er een fase van euforie; de derde fase die Grossman beschrijft. Een militair is opgelucht dat hij het heeft overleefd, dat hij een tegenstander heeft kunnen uitschakelen en dus inderdaad in staat is geweest om dat te doen waarvoor hij zo lang heeft getraind. Vaak voelt een militair enorme blijdschap, en ervaart hij een jubelend,

7 Siddle, B.K. *Sharpening The Warrior's Edge, The Psychology & Science of Training* (Belleville: PPCT Research Publications, 1995) 99.

8 Your World, 'The Kill Factor, episode 1', www.bbc.co.uk/programmes/p00gyhkh#synopsis. BBC, 6 juni 2011.

9 Ibidem.

Uit dagboeken van onder meer Vietnam-veteranen blijkt dat militairen direct na het doden vaak een gevoel van extase ervaren

euforisch gevoel, zoals blijkt uit onderzoek van Bourke, Glover, Grossman, Holmes en Hulsman.

Dit gevoel van blijdschap lijkt van alle tijden:

*They were Germans... The excitement was just fantastic... This was the first time we'd actually hit German soldiers and the exhilaration, after all the years of training, the tremendous feeling of lift, of excitement, of exhilaration, it was like the first time you go deer hunting.*¹⁰

Bourke citeert fragmenten uit dagboeken van verschillende militairen in de Eerste Wereldoorlog, de Tweede Wereldoorlog en Vietnam waarin het gevoel van macht, extase en plezier geuit wordt, waaronder het stiekeme plezier van het ongestraft breken van een van de belangrijkste van de Tien Geboden: 'Gij zult niet doden'. Deze gevoelens van blijdschap worden volgens Bourke vaak niet openlijk uitgesproken, uit angst om als *war-lover* gezien te worden.

Dit aspect kwam ook naar voren in Hulsman's onderzoek:

Because on the one hand, it is an exciting and erotic experience, but the other hand, it was not something you wanted to spread around...

No, no, I didn't want a lot of people to know, really, I didn't wanna, you know.

Fase 4 en 5: Verwerking van de ervaring met doden

Voor een deel van de (ex-)militairen is het moeilijk te accepteren dat ze na het doden vreugde kunnen beleven. De euforie en blijdschap maken dan ook al snel plaats voor gevoelens van schuld over deze eerder ervaren euforie en blijdschap, vooral als hij zich echt realiseert wat hij heeft gedaan. Dit is de overgang naar de vierde fase. In deze fase voelt een militair spijt, berouw en afkeer.

In fase vijf treedt er een proces van rationalisatie en acceptatie in werking. Een militair analyseert de gebeurtenissen die achter hem liggen, vraagt zich af of hij het juiste gedaan heeft en probeert deze vaak chaotische situatie te bevatten. Als hij daarin slaagt volgt er acceptatie. De gebeurtenis krijgt een plaats in het levensverhaal van deze militair, en hij begrijpt zijn eigen rol daarin. Het proces van acceptatie, en daarmee verwerking, is complex en kan een heel leven duren.

• Schuldgevoel

Voor de verwerking van het doden van een ander mens is inzicht in schuld (fase vier)

¹⁰ Holmes, R. *Acts of War. The behaviour of Men in Battle* (Cassell, Londen, 1985) 376-377.

Om de afweging tussen wel of niet schieten te kunnen maken, is een goede training noodzakelijk. Ook de morele voorbereiding hoort daarbij

essentieel. In deze paragraaf gaan we hier dieper op in. De bevindingen over schuldgevoelens zijn tegenstrijdig. Wij duiden drie dimensies van schuld. Sommige auteurs, zoals Livingstone Smith, benadrukken het vermogen van de mens om schuld te vermijden. Processen als zelfdeceptie en dehumanisering, het ontmenselijken van de tegenstander, spelen hierbij een rol. Livingstone Smith omschrijft zelfdeceptie als een bijna evolutionair ontwikkeld vermogen, dat ons helpt om met gebeurtenissen om te gaan.

Schuldgevoel is volgens sommige auteurs een destructieve emotie

Kubany beschouwt schuld als een destructieve emotie, omdat de veteraan daardoor op het verleden gericht is en het hem een illusoir gevoel van controle kan geven, en daarmee een blijvende staat van zelfbeschuldiging.

Over het belang van schuld vermijden, wordt verschillend gedacht. Glover heeft kwalitatief onderzoek verricht onder Vietnam-veteranen die gedood hebben en concludeert dat het hebben van schuldgevoel meer gerelateerd is aan een depressie. Mc Nair concludeert, eveneens met betrekking tot Vietnam-veteranen, dat ze niet geneigd zijn met anderen erover te praten. Deze laatste twee auteurs behandelen schuld als een niet-adequate reactie. Anderen beschouwen schuld als een belangrijke en betekenisvolle emotie, zoals Rietveld, Bourke en Grossman. Volgens hen is schuld een normale emotie.

Het betreft hier vooral schuld met betrekking tot gevoelens van euforie: een militair doodt iemand, realiseert zich achteraf dat dit gepaard gaat met een gevoel van lust of uitgelatenheid, en vraagt zich af wat er mis is met hem. Grossman benadrukt het belang van erkenning

dat er niets verkeerd is aan het hebben van deze gevoelens van uitgelatenheid. Hij legt uit waarom deze gevoelens natuurlijk zijn (adrenaline tijdens het gevecht, opluchting om nog te leven, opluchting om in staat te zijn waarvoor een militair wordt opgeleid).

De belangrijkste vorm van schuld die we in literatuur en in de gesprekken met veteranen zijn tegengekomen is schuld over hun eigen gevoelens, of juist het gebrek eraan. Een militair realiseert zich vaak niet dat de euforische fase bijna een fysiologische reactie is die wordt veroorzaakt door de adrenaline in zijn lichaam. Een veteraan uit Hulsmans onderzoek:

I felt excited I suppose. Yeah [silence]. You were really aware of what was happening around you, your mates, what you were shooting at... Thrilled about it, happy, [laughing] for some reason... I was happy that I got one of the enemy, and also stop one of my colleagues from probably being killed.

FOTO: US AIR FORCE

Een derde vorm van schuldgevoel betreft schuldgevoelens ten opzichte van de familie van de militaire tegenstander die gedood is.

I had no remorse at all, and even now, I don't, it was him or me, it was definitely him or me... And then I took some photos, but deleted them later, I didn't want, it did play on my mind, I started thinking, maybe he has got a family, I didn't think about him [stress]...

Interviewer: *So no remorse for him, but?*

Respondent: *...for his family.*

Schuld in de context van deze visie is niet alleen een normale emotie, maar in bepaalde gevallen ook een belangrijke emotie, omdat het iemand maakt tot mens en hem het gevoel geeft gewetensvol te zijn.

- *Belang van professionaliteit en motivatie*
Eerder is genoemd dat het wegvallen van sociaal-psychologische barrières van belang is om te kunnen doden. Daarnaast spelen motivatie en professionaliteit een belangrijke rol. Als een militair goed is voorbereid en het idee heeft voor een gerechtvaardigde missie te werken, dan sluiten motivatie en professionaliteit op elkaar aan en versterken elkaar.

Een militair heeft de innerlijke motivatie om te overleven. In een gevechtssituatie leidt dat tot de bereidheid te doden:

I am gonna have to gonna have to, put one in him, I'm gonna have to put him down... I'd rather not, but rather him [stress] than me.

Naast overlevingsdrang is professionaliteit een belangrijke factor in het kunnen doden: waar voorheen dehumanisering, het opwekken van gevoelens van haat en drank en verdovende middelen een rol speelden in het motiveren van militairen, lijkt tegenwoordig de nadruk te liggen op verantwoordelijkheid, trots over vakbekwaamheid en eigen keuze in overeenstemming met het persoonlijke waardesysteem. Bourke zegt dat al tijdens de Tweede Wereldoorlog het belang van training en beheersing van emotie werd ingezien:

De genoemde schuldgevoelens vormen één kant van een ambivalente reactie. Daarnaast verwacht een militair vooraf dat hij zich achteraf niet schuldig zal voelen over het doden zelf, wat vaak blijkt te kloppen. Toch voelt hij ook dat het te gemakkelijk is om zo met een dergelijke toch ingrijpende ervaring om te gaan, en twijfelt hij of hij zich niet toch schuldig moet voelen:

I always thought, I thought I could do it, no remorse... I thought, I believed, that I could, if it happened, I could do with it... I don't know, I don't think I want to be looked on in the light as a murderer [stress]. Not that I feel a murderer, but I don't want to be looked on as a geezer that can kill people without remorse, you know.

Ook al voelt een militair soms dus geen schuldgevoelens over het doden zelf, er treden wel secundaire schuldgevoelens op: schuldgevoel over het ontbreken van schuldgevoel.

It was believed to be crucial that battle habits became so 'deeply ingrained' that they would 'persist in the face of the most overwhelming provocations to rage or panic'.¹¹ After all, blood-lust, rage, and hatred were counter-productive responses, making men's hands tremble when shooting the enemy.¹²

Military psychology decreed that men had to be taught how to become 'practical realists', consciously only of the necessity to kill or be killed, if they were to arrive at the battlefield emotionally intact.¹³

De moderne militair wordt niet zozeer gedwongen om te doden, noch doodt hij omdat hij dat plezierig vindt en daar voldoening uithaalt. Hij beschouwt zijn werk als een beroep. En op basis van goede training maakt hij zelf de afweging wat in een bepaalde situatie noodzakelijk is om te doen.

Een militair moet zijn eigen betrokkenheid en keuze bij het doden onder ogen zien

Professionaliteit lijkt dus essentieel in de motivatie voor de huidige militair. Volgens Grossman en Christensen is vechten 'werk' dat gedaan moet worden. Het maakt onderdeel uit van je plicht en iemand doden kan een noodzakelijk gevolg zijn om aan die plicht te kunnen voldoen. Deze professionele gerichtheid blijkt ook uit Hulsmans interviews:

You know, I wasn't going out there just to kill people, I was going out there to do a job. Um, the terrorists, they are just out to kill people. They are not worried about who they kill, they just want to be the people that get the control, so they are no longer the people that are at the pole, they are the people in control... I was

there to carry out a job, so that our people would like live in some sort of peace.

Deze professionele gerichtheid kan echter ook een manier zijn om morele vragen te ontwijken:

A way of evading moral questions was to concentrate single-mindedly on the job.¹⁴

In dit opzicht heeft zich een ommekeer voltrokken. Zoals gezegd, het persoonlijke waardesysteem van een militair is een factor van belang geworden. Siddle wijst op het belang van morele waarden en het bewustzijn daarvan voor een militair:

Identifying the psychological variables associated with a true survival mindset center around confidence in personal ability, personal values on life, belief in the mission, and faith systems. When in proper perspective, these values and beliefs create a mindset which controls survival stress, allowing the warrior to focus on the mission without distraction and respond without hesitation.¹⁵

Centraal hierin staat dat een militair zijn eigen betrokkenheid en keuze in het proces van doden onder ogen moet zien. Ook wijst Siddle hier op het belang om vooraf stil te staan bij persoonlijke waarden en normenpatronen en persoonlijke overtuigingen om zo een juiste *mindset* te verwerven en om onnodige stressreacties te voorkomen.

• *Communicatie over het doden*
Hoewel een militair zich dus overwegend niet schuldig voelt over het doden zelf, wordt er maar heel weinig over gesproken. Militairen gaan de vraag of ze hebben gedood uit de weg, of ontkennen dat ze het gedaan hebben. Zo zei een respondent dat hij wel vertelt dat hij heeft meegedaan aan de oorlog, maar vermijdt te zeggen dat hij *zelf gedood* heeft. Of hier sprake is van persoonlijke remmingen of dat het gaat om een bedrijfscultuur is niet helemaal duidelijk. Waarschijnlijk grijpen deze twee elementen op elkaar in. Een belangrijke reden dat militairen er niet

11 Boring, E.G *Psychology for the Fighting Man*, 2nd edition (Washington D.C. 1944) 267.

12 Ibidem, 267

13 Brosin, H.W. 'Panic states and Their Treatment' in *American Journal of Psychiatry*, 100 (1943-4) 58.

14 Glover, J. *Humanity. A Moral History of the Twentieth Century* (London: Pimlico, 2001) 102.

15 Siddle, B.K. *Sharpening The Warrior's Edge, The Psychology & Science of Training* (Belleville: PPCT Research Publications, 1995) 136.

over spreken is de angst dat ze zullen worden veroordeeld, dat ze gezien worden als gewetenloos. Daarnaast lijken militairen hun naasten niet lastig te willen vallen met dit soort zaken. Ook een belangrijke reden is dat de veteranen er zelf niet te veel bij stil willen staan. Het is gebeurd en ze moeten verder.

Ook in Nederlands onderzoek kunnen we terughoudendheid constateren:

*Dat is iets zo persoonlijks, dat dat je geconfronteerd wordt met eh met dood. Dat je... eh... ofwel... kan doden of moet doden ofwel gedood kunt worden. Dat je daar kennelijk toch niet wil over praten. Dat, dat... je wilt ook niet eh... je op de borst kloppen van goh zie mij eens eh... wat heb ik gepresteerd... ik heb helemaal niks gepresteerd vind ik. Ik heb gewoon m'n plicht gedaan en eh en niet meer dan dat.*¹⁶

Luitenant-kolonel. P. Kilner en 'The Kill Factor' laten zien dat over het doden nauwelijks wordt gesproken, ook niet *binnen* de krijgsmacht. Hetzelfde werd gevonden in Hulsmans onderzoek. Als er al over het doden van tegenstanders wordt gesproken, dan gebeurt dit voornamelijk in technische termen, zoals de vijand 'bezighouden' of 'vernietigen', maar er wordt niet gesproken in termen van *iemand* doden.

Hoewel er binnen de geestelijke verzorging geen dossiers worden bijgehouden van individuele contacten zijn er signalen dat het thema hier wel regelmatig besproken wordt. Mogelijk speelt hierbij de vertrouwelijkheid van de gesprekken een rol.

Een gevoelig thema

In de inleiding hebben we aangegeven dat doden tijdens gevechtsoperaties een onderbelicht en gevoelig thema is. Er lijkt sprake te zijn van een voorzichtige tendens om meer openheid te geven over dit onderwerp. Baanbrekend was bijvoorbeeld de eerder geciteerde BBC- documentaire in juni 2011. Ook de openheid van geciteerde defensiemedewerkers is een stap voorwaarts. In december 2011 publiceerde *The Daily Mail* een artikel over 'de eerste

Om het doden van een ander mens goed te kunnen verwerken, is inzicht in schuld essentieel

vrouwelijke soldaat die in gevecht gedood heeft'.¹⁷

Het is een redelijke veronderstelling om te denken dat het praten over de ervaringen met het doden van een tegenstander samenhangt met het gegeven dat het persoonlijke geweten een belangrijker rol speelt. Vooral nog is er nog geen sprake van een trendbreuk. Daarvoor zijn de ontwikkelingen van openheid over het gedood hebben tijdens een militaire missie, te prematuur. Desalniettemin is praten over deze ervaringen van groot belang. Voor veel mensen is juist openheid en zich uitspreken, ook al is dat moeilijk, de kans om deze ervaringen te kunnen verwerken.

Dit artikel is niet toegespitst op de Nederlandse situatie en niet één-op-één te vertalen naar

16 Van den Berg, H. (red.), S. Scagliola, F. Wester, *Wat veteranen vertellen*. www.watveteranenvertellen.nl pp. 106.

17 Faulkner, K. 'It was him or me, says the first female soldier to kill in combat', in *Daily Mail* (5 december 2011) 8.

Nederland. Over dit onderwerp is nog maar weinig Nederlands onderzoeksmateriaal beschikbaar. Men kan zich afvragen of deze problematiek zodanig cultuurgevoelig is dat internationaal onderzoek niet relevant zou zijn voor Nederland. Men kan ook beweren dat de thematiek op een existentieel niveau veel universele, dus cultuuroverstijgend is. De uitspraken van Rietveld over Nederlandse militairen inzake professionaliteit en verantwoordelijkheid klinken zeer gelijklopend.¹⁸ Rietveld concludeert in haar onderzoek naar schuld- en schaamtebeleving onder Nederlandse militairen dat:

[...] Nederlandse veteranen van vredesmissies gewetensvolle mensen zijn en dat zij beschikken over een moreel geëngageerde beroepsattitude en over een groot vermogen tot morele evaluatie van hun besluiten en handelen in het uitzendgebied en tot morele zelfreflectie.¹⁹

Praten over de ervaringen met het doden is van groot belang

Dit stemt nauw overeen met het toenemende belang dat wij menen te zien van het nemen van verantwoordelijkheid voor de eigen daden. Met deze ontwikkeling treedt de mens in het uniform meer op de voorgrond.

Conclusie

Concluderend kunnen we stellen dat de moderne militair niet meer als pion wil worden gezien, noch dat het leger hen zo beschouwt. Tegenwoordig wordt tijdens training en missies het belang van eigen verantwoordelijkheid en verantwoorde keuzes benadrukt:

FOTO AVDD

Ook een geestelijk verzorger kan militairen begeleiden bij het verwerken van schokkende gebeurtenissen

It is only the uninformed who think that military effectiveness demands mindless adherence to orders. Those familiar with the military, and especially those within the military recognize that the initiative of individual soldiers is the key to victory, for 'no plan survives the first shot'. If nothing else, though, the mere existence (and widespread compliance with) of the jus in bello rules of War indicates that soldiers consider themselves, and each other, to be individually morally responsible for their actions.²⁰

Een militair is geen machine die je kunt instellen om te doden en om blindelings bevelen uit te voeren. In tegendeel, een militair wil zich verantwoordelijk voelen voor zijn daden. Daar hoort ook bij dat zich een bepaalde mate van schuldgevoelens kunnen ontwikkelen. Juist deze gevoelens van verantwoordelijkheid en schuld over het doden geven een militair het gevoel menselijk te zijn en gewetensvol.

18 In dit onderzoek is niet specifiek gekeken naar het effect van doden van militaire tegenstanders, wel maakt 'gevechtshandelingen' deel uit van het onderzoek.

19 Rietveld, N. *De gewetensvolle veteraan. Schuld- en schaamtebeleving bij veteranen van vredesmissies* (Oisterwijk: Boxpress, 1999) 413.

20 Kilner, P. *Soldiers, Self-Defense and Killing in War*, 1998 (scholar.lib.vt.edu/theses/public/etd-41998-18346/materials/etd.PDF) 52.

Ten slotte

Het onderwerp vraagt van de Nederlandse defensieorganisatie om een passende en verantwoorde benadering. Wij hopen dat dit artikel bijdraagt aan het verlagen van de drempel voor een militair om over zijn ervaringen van doden te spreken, hetzij met directe collega militairen, hetzij met hulpverleners of met geestelijk verzorgers.

Vooropgesteld dient te worden dat 'de militair' niet bestaat, en dat per situatie en per persoon moet worden gekeken of en hoe hij of zij de ingrijpende ervaring van het doden verwerkt. Waar de ene militair deze ervaring zelf zonder problemen een plek geeft, heeft de ander wel behoefte aan begeleiding.

Toch kan het volgende gesteld worden: een militair blijkt beter in staat om schokkende gebeurtenissen een plek te geven wanneer hij zijn identiteit en zijn normen en waarden goed doordacht heeft. Dit reflecteren begint al bij de voorbereidingen op missies waarbij mogelijk gedood wordt. Geestelijke verzorgers zijn bij uitstek geschikt om een militair hierin te begeleiden. Daarnaast kenmerkt de geestelijke verzorging zich door de zogeheten nuldelijns aanwezigheid, daar waar de militair werkt, dus ook in het uitzendgebied. Dit verkleint de afstand tussen militair en GV-er. Hierdoor zal de angst om te stuiten op onbegrip of afkeuring minder groot zijn. ■

Literatuur

- Baumeister, R.F., *Evil. Inside Human Violence and Cruelty* (New York, W.H. Freeman, 1999).
- Baumeister, F., et al. 'Guilt: An Interpersonal Approach' in: *Psychological Bulletin*, 115 (1994), (2) 243-267.
- Berg, H. van den, (red), S, Scagliola, F. Wester, F. *Wat veteranen vertellen*. <http://www.watveteranenvertellen.nl/WatVeteranenVertellen.pdf>.
- Boring, E.G., *Psychology for the Fighting Man*, 2nd edition (Washington D.C., 1944).
- Bourke, J., *An Intimate History of Killing: Face to Face Killing in 20th Century Warfare* (Granta, London, 1999).
- Brosin, H.W., 'Panic states and Their Treatment', in: *American Journal of Psychiatry* (100) (1943-4).
- Faulkner, K., 'It was him or me, says the first female soldier to kill in combat', in *Daily Mail*, 5 december 2011.
- Glover, J., *Humanity. A Moral History of the Twentieth Century* (London, Pimlico, 2001).
- Grossman, D.A., *On Killing: the Psychological Cost of Learning to Kill in War and Society* (revised ed.) (New York, Hachette Book Group, 2009).
- Grossman, D. & Christensen, L.W., *On Combat: The Psychology and Physiology of Deadly Conflict in War and in Peace* (3rd edition) (Warrior Science Publication, 2008).
- Holmes, R., *Acts of War. The Behaviour of Men in Battle* (Londen, Cassell, 1985).
- Kilner, P., *Soldiers, Self-Defense and Killing in War* (1998, scholar.lib.vt.edu/theses/public/jetd-41998-18346/materials).
- Kubany, E.S. & Watson, S.B., 'Guilt: Elaboration of a Multidimensional Model', in *The Psychological Record* 53 (2003) 51-90.
- Kubany, E.S., 'A Cognitive Model of Guilt Typology in Combat-Related PTSD', in *Journal of traumatic stress* 7 (1994) (1) 3-17.
- Kubany, E.S. & Ralston, T.C., 'Cognitive Therapy for Trauma-related Guilt and Shame', in *Cognitive – Behavioral Therapies for Trauma* (2006) 258-289.
- Kubany, E.S. et al., 'Initial Examination of a Multidimensional Model of Trauma-Related Guilt: Applications to Combat Veterans and Battered Women', in *Journal of Psychopathology and Behavioral Assessment*, 17 (1995) (4) 353-376.
- Livingstone Smith, D., *The most dangerous animal. Human nature and the origins of war* (New York: St Martins Griffin, 2007).
- Marshall, S.L.A., *Men against fire* (Gloucester, Mass: Peter Smith, 1978).
- Mason, J., *Qualitative Researching* (2nd edition), (London, Sage, 2002).
- Rietveld, N., *De gewetensvolle veteraan. Schuld- en schaamtebeleving bij veteranen van vredesmissies* (Oosterwijk, Boxpress, 2009).
- Siddle, B.K., *Sharpening The Warrior's Edge. The Psychology & Science of Training* (Belleville, PPCT Research Publications, 1995).
- Your World. The Kill Factor, episode I. www.bbc.co.uk/programmes/p00gyhkh#synopsis (BBC, 6 juni 2011).